

A mese sokszínű világa

Termékeny tenniakarással azon fáradozunk, hogy a gyermekek lelkét, személyiségét a világ egyszerű és bonyolult dolgai, jelenségei, folyamatai iránt reálisan fogékonnyá formáljuk. Mi nyújt ehhez nekünk hathatós segítséget? A tiszta szavú mese. Az őszinte hangú mese. A világképet formáló mese. A világmindenséget megismerni akaró gyermek személyiségét gazdagító mese. Az emberiség egyetemes értékeit felmutatni képes mese.

Vajon eléggé tudatosan közelítettünk-e a mesék öntörvényű világához? Kellő biztonságot teremt-e a meglevő szemléletünk a mesékről? Tudjuk-e, hogy mit is rejt ez a kifejezés: *mese*? Teszünk-e fel kérdéseket a mesékkel kapcsolatban önmagunknak s másoknak?

Lássuk a kulcsfogalmakat!

A mese:

- kollektív alkotás (a nép ajkán élő);
- orális költészet (szájról szájra járó);
- csodás, hihetetlen, valószerűtlen elemekkel átszőtt;
- fantasztikus lényeket felvonultató;
- fiktív körülmények között játszódó;
- a valószínű és a valószerűtlen határait egybemosó;
- megszerkesztett egész, kerek kompozíció;
- vándormotívumokból építkező;
- elemei áthelyezhető, variációuk végtelen számú konstrukciót eredményez;
- mély szimbolikájú;
- életforma-közvetítő;
- egy kollektív, ősi tudat hordozója;
- többnyire prózai, esetenként verses formájú.

A *mese*, mivel irodalmi alkotásnak tekinthető, stilisztikai szempontból: *jel*, mégpedig *komplex*, bonyolult felépítésű értékelemző, értékátadó, *értékközvetítő jelegyüttes*, amelyben a valóságrészt ábrázoló, vagyis a denotatív elemeknek másodlagos, társuló, azaz konnotatív jelentései lehetnek, pl.: aranyalma, fekete holló stb.

Tekinthetjük a mesét azonban *kommunikációs modell*nek is. JAKOBSON szerint a kommunikáció létrejöttékor, működésekor a poétikai funkció akkor jut szerephez, ha a közleményre önmagáért fordítunk figyelmet. Az igazsághoz akkor járunk közelebb, ha a közlésbeli alapfunkciókat mind számításba vesszük. Gondoljunk arra, hogy a közlő/tájékoztató, tehát a referenciális funkció éppen úgy érvényesül, mint az érzelmi jellegű/kifejező funkció, mivel az érzelmek, indulatok, hangulatok ott kavarnak a szemünk láttára. A konatív, tulajdonképpen a felhívó/befolyásoló funkció a mese olvasójára, hallgatójára irányul, az ő cselekedeteinek, gondolatainak befolyásolására szolgál. Itt érzük tetten a mese életforma-közvetítő értékeit. A továbbiak részletezése helyett fogadjuk el JAKOBSON megállapítását: pszichológiai kapcsolat létezik a kommunikációs modell minden tényezője és azok alapfunkciói között.

Felfoghatjuk a mesét *többdimenziós szövegmű*ként is. A koherenciátényezők bonyolult hálójá színes szövetté varázsolja a megszokott szereplőket, helyszíneket, időpontokat stb., vagyis az alkotóelemeket.

Mi tehát végül is a mese?

- komplex jelegyüttes;
- kommunikációs modell;
- többdimenziós szövegmű;

- értékközvetítő üzenet.

Ezekkel és hasonló gondolatokkal kell szembesülnünk, ha friss szemlélettel akarjuk a meséket a bennük megőrzött egyetemes értékekkel a gyermekeknek általadni személyiségük gazdagítása érdekében. A mese értékeit átadó, elemző, illetőleg közvetítő pedagógiai módszerekben többnyire kifogyhatatlanok vagyunk. Szívesen mesélünk, örömmel rajzolunk a gyermekekkel együtt, nem kevés szereplési izgalommal bábozunk, s természetesen fáradhatatlanul válaszolunk újra és újra a sorsfaggató – miért indult el? ; miért segített rajta?; miért tette? stb. – kérdésöszönre.

Amikor egy-egy magunk vagy a gyermekek által kezdeményezett beszélgetésben elmélyedünk, a *mesével kapcsolatban szövegértelmezést végzünk, hogy eredményesebb legyen a szövegbefogadás.* A kreatív szövegértelmezés természetes velejárója a *szövegképés.*

Gondoljunk a dramatizálásra! A sikeres játékhoz emlékezet, fantázia, beszédképesség kell, továbbá hallás, látás, mozgás, valamint jól működő *szociális képesség* is. A dramatizálás tehát, illetőleg egy-egy mese bábokkal való megjelenítései a szövegértelmezés és -képés komplex módját jelenti.

Milyen tartalmasan játszunk, amidőn a „*ki?, kivel?, hol?, mikor?, miért?, mit csinál?*” kérdésekre válaszolunk, vagy ezekről beszélgetünk, esetleg vitatkozunk is. Megfigyeljük az események menetét, az idő megváltozását, összehasonlítjuk a helyszíneket, izlelgetjük a különleges hangulatú, zamatú kifejezéseket. Teszünk is a szöveghez, veszünk is el belőle, közben dicsérjük a szemfüles, bátorítjuk a mesét nehezen birtokba vevő gyermekeket.

Mennyi titkot rejtenek a mesék *helyszínei*: Óperenciás-tenger; Hetedhét országon is túl; kacsalábon forgó palota; a szegény ember kunyhója; az üveg-/réz(...) hegyeken túl, az égig érő fa tetejében; Tündérország kapujában; a pokol tornácán stb.

Micsoda *színek* tolnak elő a mesék világából: Aranyhajú; rézerdő; ezüstmező; gyémántalma; éjfekete szemű; gyöngyházfényű tőr, tengerkéek stb.

Felejthetetlenek a *szereplők* is: a fogatlan öreg király; a daliás legények/huszárok; a templom egerénél is szegényebb szegény ember; a tündérek, a boszorkányok, a manók, a sárkány; a fősvény gazda; a hazug kocsmáros stb.

Hasznosan fejleszthetjük a *meseszámokkal* a gyermekek mennyiségsszemléletét, mennyiségfogalmát: egy legény; a nagyobbik, a középső, a legkisebb; három fia volt; 8 hétfejú sárkány; 77 esztendeig; 99 varjú rebtent fel; a 100. napon elengedte; annyian voltak, mint a rosta lika, még 1-gyel többen is stb.

Eredményesen tudjuk gyarapítani a kicsinyek szókincsét, fogalombázisát az *állatszereplőkkel*, az ő tulajdonságaikkal. Mennyi kedves és tanulságos történetet tudnak segítségünkkel felidézni, elmondani a békáról, a lóról, a számráról, a kígyóról, a méhekről, a hangyákról, az egerekről, a nyulakról, a galambokról, a rókáról és a többiekről! A legváltozatosabb tanulságokat is ismerik már velük kapcsolatban! Tudják, hogy melyek a szorgosak, a hűségesek, a félelmetesek, a ravaszok, a rútak és a szépségesek meg a szeldek, hogy melyek beszélnek vagy fecsegnek, kik a hízelgők, illetőleg a szemtelenek.

Igen tanulságosak a mese *köszönésformái*: Édesanyám, lelkem, édesanyám, Isten véled!; Adj Isten, jó napot!; Jó estét, öreganyám/öregapám!; Szerencsés jó napot kívánok az úrnak!; Hát te mit akarsz erre felé, fiam, ahol a madár se jár?; Köszönd, hogy öreganyádnak/öregapádnak szólítottál! stb.

Nem feledkezhetünk el az *idő alakulásáról* sem!: Gondolt egyet, s máris ott termett; Egyetlen szempillantás alatt...; Mire kigondolta, előtte állt a kastély.; Amikor feljön az eszhajnalcsillag, legyen készen az erdő felszántásával, bevetésével, a gabona learatásával, cséplésével!; A rézhegyen túl él a hétszázasztendő öreganyám, majd ő segített.

Hányféle *próbatétel* segíti, edzi, teszi próbára hőseinket! Jótétéményi keresés; kutatás; megszerzés; küzdelem.

A fontosabb *meselem-csoportok* számbavétele, emlegetése, beültetése a saját mesébe, fokozza a kicsinyek képzelőerejét, megcsinálja a fantáziájuk által rajzolt meseképeket.

Ismerik a mesék világából a hamuba(n) sült pogácsát, a varázserővel rendelkező vasfüvet, a sítot, a csodaköpenyt. Szívesen barangolnának Burkusországban, hogy az üveghegyeken túl eljussanak a kerek erdő négy sarkához. Lehet, hogy a félelemtől borzongnak meg, amikor a pokol kénköves bugyraitól hallanak. De fűgén kiáltanak fel: „*Hipp-hopp, ott legyek, ahol akarok!*” – gondolván, hogy a varázsszavak segítenek a bajba jutott megpróbáltatásaiban. A legismertebb „átbucskázott a fején” átváltozást segítő, létrehozó kijelentés még a mesékben legjártasabb óvodásainkat, kisiskolásainkat is próbára teszi.

Napestig vagy stílusosan szólva: napnyugtáig, esetleg kivirradtig is emlegethetnénk az újabb és újabb szempontokat, ám akkor sem apadna ki a forrás, a mesefolyam bővíző forrása.

Izzítsuk fel fantáziánkat, induljunk el *Meseország rejtélyes útjain!* S íme az első igazi akadály! Milyen is legyen *Meseország formája*, alakja? Hol ábrázoljuk eredményesebben? Posztótáblán, esetleg csomagolópapíron vagy rajzlapon, talán homokozóban? Egyáltalán milyen *elnevezésű* tartományai, városai, önkormányzatai legyenek Hencidától Boncidáig? A kurtafarkú malac házatól a kacsalábon forgó kastélyig, az égigérő fán vagy a Feneketlen-tóban és környékén Meseország annyi kedves és félelmetes lakójával hozhat össze jósorsunk, meg végzetünk, de segítségünkre fog sietni a kiskondás, ha nem hagyjuk szedetlenül a vadkörtefát, ha idejében és ügyesen kiszedjük a repedt falú kemencéből az illatos cipókat, s meg is kínáljuk az elibénk topanó fogatlan, ősz öreg embert, aki a jótett helyébe elárulja, hogyan kelhetünk át minden baj nélkül a vörös tehén mezején.

Ha már ekkora fába vágtuk a fejszénk, s meg sem állunk az Óperenciás-tenger partjáig, nem árt egy tapasztalt vezető mellénk! Talán a „*legkisebb fiú*”, esetleg a *kiskondás* társasága lesz a legmegnyugtatóbb? Miért ő? Hogyan is öltözködnek? Izgalmas, sokszálú beszélgetés keretében, hangulatos játék közben jutunk el a válaszokig, hiszen a legkisebb fiú fog legtovább élni, ennél fogva ő lesz a biztos vezetőnk, különben is: mindig győzni szokott. A kiskondás pedig olyan ravasz, hogy a varázssílt álomporból főző vasorrú bábát is sikeresen tudja becsapni.

Mi azonban nem akarunk örökkön örökké egyik varázslatból a másikba esni, egyik kalandból a másikba botorkálni úttalan utakon. Hálásan köszönnénk meg egy-két jóformájú, kényelmes és megbízható *közlekedési eszközt*, hogy egy szempillantás nem sok, de annyi idő alatt áthaljassunk a hétfejú sárkány birodalmán. Biztassuk a gyermekeket csodás képességű közlekedési eszközök megalkotására! Micsoda szellemdús játék és „halálosan” komoly fúrás-faragás, no meg egyéb művelet kell ahhoz, hogy újabb s még jobb járművek röptsenek bennünket Meseország egyik szegletéből a másikba!

De kikkel, melyik *szereplőkkel* fogunk találkozni kalandos utunkon? Nem elég megnevezni őket! Rajzoljuk le az alakjukat, színezzük ki a ruhájukat! Formázzuk meg agyagból, gyurmából az elibénk kerülőket! Esetleg álruhát is ölthetünk, sőt még versenyezhetünk is, hogy ki a legmesésebb figura...

A találkozások felbecsülhetetlen értékű *kommunikációs helyzetgyakorlat-sorozathoz* adnak ötletet gyermekeknek és pedagógusnak egyaránt. Vegyük sorra!

- Az arcjáték, az arckifejezés;
- a gesztusok;
- a tekintetváltás, a tekintettartás;
- a térköszabályozás;
- a testtartás;
- a szövegfonetikai eszközök: beszédtempó, beszédsszünet; időtartam, tagolás; hangerő, hanglejtés, hangmagasság, hangsúly, hangszínezet.

Ha a mesék szerkezeti tulajdonságát tanulmányozzuk, főképp a jel és a jelentés aspektusából, látnunk kell: vannak szilárd szerkezetű, erősen kötött ritmusú mesék. Ezekben a változtatható elemek száma elenyésző. Ezért nevezzük Csikesz Erzsébet kifejezésével ezt a mesetípust *formamesének*. Ennek ellentétje a *tartalommese*, ahol lényegesen nagyobb a variációs szabadság. A formamesék közül a mondókamese, a láncme-

se, a csalimese és a végtelen mese, míg a tartalommesék közül az eredetmese, valamint a varázsmese az ismertebb.

A formamesék rendszeres feldolgozásával, megismertetésével az a célunk, hogy egyszerű és rövid művekben találkozzanak a gyermekek a szerkezettel, a formával. Lássák, ismerjék meg az állandó és a változó elemeket! Az ismétlődést ritmikus zenei élményként éljék át! Azt is észrevétethetjük, hogy a szerkezeti szabály betartásával a szöveg a végtelenségig fokozható. Ilyen *végtelen meséket* örömmel konstruálnak, vegyük példaként *A megszámlálhatatlanul sok juh* címűt! Humora, huncutsága azonnal felfedezhető.

Mi a *hintázó mondókamese* jelentése, milyen a szerkezete? Tudjuk, hogy a mondóka lendületes verslücktetésű, a mese prózai hömpölygés. Ha műfajtipológiai szempontból faggatjuk, akkor mondókával van dolgunk, lényeges jellemzője az akusztikai hatás, amit a ritmussal teremt meg. A felhasználás szempontjából a mondókaszövegek gyakorlati funkciója a hasznosságnak van alárendelve. Szóhasználatát, szerkezetét a szituáció határozza meg, amely beépül a szövegbe. Ilyenek az *esőhívogatók*, *naphívogatók*, *kiolvasó mondókák*. Nagyon fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy a hintázó mondókameseben a kommunikációs helyzetre utalás, a mesélés a döntő mozzanat, a hintáztatást a szöveg ritmusa biztosítja elsődlegesen.

A mondókamese lehet játékos, kiolvasó gondolat, esetleg megszólítás köré szerveződő. A párbeszédre, a kommunikációs helyzetre épülőket célszerű didaktikai megfontolásból is feldolgozni, jókedvűen el-eljátszani! Mit fedezhetünk fel ezen szövegek tüzetes vizsgálatkor?

- a) A kérdés és a válasz ritmusát adó ismétlődést.
- b) A kérdőszó változatlan helyét.
- c) A válasz céltételező, főnévi igenévvel kifejezett nyelvi szerkezetét.
- d) A végtelenségig folytatható, építhető szövegstruktúrát.

A formamesék legszigorúbb szerkezetű fajtája, a láncmese, a hiányt kifejező eseménysorral a végtelenségig építhető. A láncszerű eseménysor hiánymozzanataiból szerveződik szemről szemre ez a mesetípus. Állandó szerkezetében a hiányt bemutató kiinduló helyzettel szembesülünk, ezután természetes, hogy a nem teljesített kérések hiánysora szerveződik egymásra, míg be nem következik a fordulópont egy kérés véletlen/szándékos teljesítésével, a hiány megszüntetésével. Ekkor már a záradék humorát ízlelgetjük, esetleg bölcsességét csodáljuk. Memóriát, szókincset, közös játékkedvet egyaránt fejlesztenek ezek a szövegművek.

Idézzük fel *Propp* híres, a mesékkel foglalkozó kutatásait! Íme: „Senki sem gondolt arra, hogy lehetséges ilyen fogalom és terminus: a *mese morfológiája*. Holott a formák vizsgálatára, a szerkezeti felépítés törvényszerűségeinek megállapítására éppúgy van mód a népmesék, a mesefolklor világában, mint a szerves képződmények esetében.” Olyan szerkezetvizsgálatot eredményezett *Propp* elgondolása, vizsgálati módszere, amellyel a részek, részletek tüzetes elemzése által, a rész-egész kapcsolatra vonatkozó megállapításával, az elem-motívum-motívumsor viszony törvényszerűségeinek a feltárásával foglalkozott, ezáltal új ismereteket adott, nevezetesen az *áthelyezhetőség törvényét*, ami a mese fontos sajátja. *Propp* ezt írja: „az egyik mese alkotóelemei minden változtatás nélkül átkerülhetnek egy másik mesébe is.”⁴

A mesék *cselekvéssora* általánosan jellemző a mesékre. A szereplők cselekedetei a legkülönbözőbb szereplőkkel, egyéb elemekkel, tárgyakkal, körülményekkel köthetők össze. Ma már tudjuk, hogy a szereplők cselekvése roppant csekély. Célszerű ismernünk a cselekvéselemeket, *Propp* kifejezésével élve a funkciókat. Ezek időbeli egymásutániságának, variációsorozatának eredményeképpen, *Csiksz Erzsébet* kutatásai szerint az ok-okozati összefüggés alapján „a funkciósor tagjai logikailag és művészileg is különféle kapcsolatokat létesítenek”.⁵

Lássuk a *funkciósor tagjait*! Íme: Eltávozás, tilalom, tilalomszegés, tudakozódás, értesülés, cselvetés, kézrejátszás, károkozás, hiány, közvetítés, ellenakció, útnakindulás,

próba, reagálás (+/-), varázsszerszám, kalauzolás, küzdelem, megbélyegzés, győzelem, H/B megszűnése, visszafordulás, üldözés, megmenekülés, megérkezés, követelés, feladat, teljesítés, felismerés, leleplezés, transzfiguráció, büntetés, jutalom.

A szerepkörök világát ismerni, elemezni azért is hasznos, mert újabb tanulságokat közvetítenek az információk. Ezek a közismert *szerepkörök*: ellenség/károkozó, adományozó, segítőtárs, a keresett személy, útnak indító, hős, álhős szerepkörökhöz funkciókat, helyszíneket, időpontokat, varázsszerszámokat rendelhetünk, s máris szöhetjük a mese színes szövetét nyelvünk gazdag tárházának felhasználásával. Ajándékozunk meg hallgatóinkat, a gyermekeket és önmagunkat is fantázia-szárnyaltató, értékgazdag életmintát közvetítő – színes szövetű – mesével!

SAKIRODALOM-JEGYZÉK

1. JAKOBSON, R.: *Hang-Jel-Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
2. CSIKESZ ERZSÉBET: *Találd ki a mesémet!* Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
3. PROPP, V. J.: *A mese morfológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.
4. Ua. (18. p.)
2. CSIKESZ ERZSÉBET idézett munkája.

DR. FELEKY GÁBORNÉ

Kodály Téri Általános Iskola
Szeged

Szerepkonfliktusok a napközis nevelői tevékenységben

A szerepelmélet a szerepkonfliktus fogalmát elsősorban az egyén egyes szerepeihez kapcsolódó *elvárások közti ütközések* értelmezése során használja. Előfeltételezi azt, hogy az egyes szerepek tartalmilag jól körülírtak, s a szerep interpretációja az adott pozícióban cselekvő számára nem okoz nehézséget. A konfliktust az ellentétes elvárások egyeztetési nehézségei okozzák. E helyütt a szerepkonfliktus fogalmát az interpretáció¹ problémájához kapcsolom. A napközi otthoni nevelőnek „adott helyzethez kötött” tevékenységrendszere olyan *összetett szerep*, mely – éppen az intézmény helyzetéből fakadóan – *bizonytalanul körvonalazott*, s ez az oktatást végző pedagógushoz képest fokozottabb mértékben teszi ki őt a *szerep-interpretáció zavarainak*. Ezen hipotézisemet a napközis nevelői tevékenység egy-egy jellegzetes részterületén kívánom érzékeltetni. Az általam kiválasztott részterületek alkalmasak lehetnek mind a bizonytalan szerepmeghatározás, mind pedig a tudatos szerepfelépítés bemutatására.

1. „Gyermekegőrzés”: csomagmegőrzés vagy pedagógiai feladat?

A gyermekegőrzési feladat² az iskolával és különösképpen a napközivel szemben fogalmazódik meg, ez utóbbi intézmény szinte alapvető feladatául. E kötelezettség annyira magától értetődik, hogy nem is szokás külön funkcióként kiemelni, bár a szakirodalom esetenként utal rá. Ugyanakkor *jelentősége óriási*: nem megfelelő ellátása az iskolai vezetés és a pedagógusok büntetőjogi felelősségre vonását is eredményezheti.